

3. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. – К.: Шкільний світ, 2001. – 16 с.
4. Петрушкова О. Переосмислити мету. Розвиток соціокультурного компонента змісту навчання і щоденної мови в контексті діалогу культур. Іноземні мови в навчальних закладах. – № 3 (9). – 2004. – С. 121.

УДК 378.126

Окуневич Т.Г.

РОЛЬ КРИТЕРІЇВ НОРМИ У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

У формуванні культури мовлення студентів-філологів та вивченні таких основних положень, як норма, система, структура, літературна мова, важливе місце посідають критерії нормативності. Сам факт їхнього існування (відповідності нормам літературної мови) може розглядатися як крок уперед в усвідомленні мовної сутності норми. У зв'язку з цим, метою нашої статті є детальне з'ясування ролі критеріїв літературної мови у формуванні культури мовлення студентів, оскільки найстрункніша система теорії норми залишається неповною, відірваною від практичних проблем кодифікації, яким вона в першу чергу повинна служити.

Незважаючи на те, що вже з античних часів у літературі зустрічаємо протиставлення мови досконалої, зразкової мови недосконалий, ознаки й причини такої “зразковості” й досі залишаються спірними. Більшість лінгвістів, що досліджує проблеми літературної мови, воліє уникати розгляду критеріїв мовної норми, принаймні у їх сукупності. Дехто вважає критерії позамовним явищем або вважає єдиним науковим критерієм статистичні дані (Б.Горнунг, О.Леонт'єв, Є.Петрищева, ВКР, АПКР); критерій ступеня поширення (Є.Петрищева); критерій традиційності (Л.Щерба, Ф.Філін); критерій авторитетності джерела (Є.Істріна).

Хоча більшість дослідників визнає щонайменше два критерії (поширеність і відповідність системі), чимало думок виникає щодо неоднорідності цих критеріїв і непослідовності їх застосування. З сучасних поглядів на норму впливають такі критерії, як відповідність системі, відповідність традиції і фактична поширеність явища, що іноді і пропонується враховувати, розв'язуючи питання про кодифікацію норми. Другою причиною є, очевидно, той факт, що з цілком слушної тези про важливість реального поширення мовного явища робиться висновок, за яким критерій уживаності чи статистичний критерій оголошується головним критерієм нормативності. У зв'язку з цим основна увага дослідників звертається на цей критерій, тим більше, що його застосування пов'язане з статистичним дослідженням мови. На відміну від інших дослідників К.Горбачевич вважає, що мовленнєвий факт можна визнати нормативним, якщо він відповідає трьом основним ознакам (критеріям): 1) регулярно вживається (відтворюється); 2) відповідає можливостям системи даної мови у певний історичний період; 3) знаходить суспільне схвалення [1, с.37].

М.Пилинський висуває цілий ряд критеріїв, серед яких перше місце належить критерію відповідності системі мови, включаючи залишки старої і паростки нової системи, тому необхідно “враховувати системність різних мовних рівнів, а також існування підсистем і мікросистем” [2]. Системі мови, на нашу думку, відповідають і ті норми, про які прийнято говорити, що вони “даються списком”, але встановлюються ці норми вже за допомогою інших критеріїв.

Найдавнішим і найбільш поширеним є критерій взірця (авторитетних письменників), що включає такі поняття як “узус”, “традиція”, “літературність”. Адже саме поняття літературної мови містить у собі поняття мови зразкової. Суть цього критерію можна сформулювати так: “Мовні факти слід уважати нормативними тоді, коли їх можна підтвердити посиланням на твори авторитетних письменників минулого і сучасного” [2,

с.104]. Крім посилання на твори тих чи інших письменників, на їх авторитет з метою підтвердження або заперечення певних мовних фактів як норми, в науковій літературі, а особливо у мовно-редакційній практиці, часто можна знайти посилання на вимову акторів академічного театру, дикторів радіо і телебачення. Навпаки, посилання на вимову конкретної особи – актора, диктора, письменника – для наукових праць є скоріше винятком аніж правилом, оскільки факту вживання якоїсь форми великим письменником ще не досить для визнання її зразковою. Однак, важливості кількісного підходу при встановленні норми за допомогою критерію авторитетних письменників ніхто ніколи не заперечував. Він повинен бути врахований ще й тому, що неабияке значення має поширеність, популярність творів письменників і загальний обсяг літературної продукції. А ці два моменти іноді важать більше, ніж сам талант письменника.

Після проголошення України незалежною державою українська мова була покликана активно виконувати державні, громадські, суспільно-політичні і культурно-освітні функції. На тлі неминучих на цьому етапі вагань і різних поглядів щодо державності української мови з'являються загальновизнані зразки літературного мовлення, які і стають визначальними в процесі формування культури мовлення особистості. Тому однією з ознак “літературності” критеріїв в Україні слід вважати приналежність мовних фактів до мови чітко окресленої території. Територіальний критерій нормативності можна охарактеризувати як культурно-історичний критерій, оскільки він пов'язаний з історією розвитку літературної мови і культури народу. Адже літературна мова не може ототожнюватися з жодним діалектом, бо вона є “якоюсь мірою консолідацією всіх діалектів певної мови” [2, с.97]. Тому для встановлення орфоепічних, акцентологічних, граматичних, лексичних норм лінгвісти широко користуються територіальним критерієм, оскільки він враховує як суто мовні, так і позамовні (культурно-історичні) фактори, бо “критерії норми, а також їх “надійність”, “безвідмовність” залежать від того, про норми якого рівня мови (фонетичного, морфологічного, лексичного та ін.) йдеться, також від дальшої класифікації мовної норми” [2, с.102].

У літературній практиці звертаються і до національного критерію нормативності, який най докладніше проаналізував В.Дорошевський [3]. Розглядаючи доцільність уживання іншомовних слів-запозичень, фактично викладає суть цього критерію і принцип його застосування А.Коваль.

Оскільки національним критерієм широко оперували в усі часи пуристи, він також згадується при описі пуристичних течій. Це стосується, наприклад, представників німецького пуризму (Е.Енгель), російського пуризму (А.Шишков, І.Давидов) та ін [4].

Разом з тим не слід забувати, що національний критерій використовували і вчені-мовознавці у боротьбі з макаронічною мовою, з варваризмами, що прагнення максимально використати ресурси насамперед рідної мови є цілком природним.

Національний критерій, таким чином, можна з успіхом використовувати при встановленні норм літературної мови, у поєднанні з іншими критеріями, особливо з критерієм відповідності системі, що має велике значення у формуванні мовної особистості. Він допомагає боротися за справжню чистоту рідної мови, виявляти випадки неправильного вживання іншомовних слів, зловживання ними, оцінювати іншомовні слова відповідно до функціонального стилю, мети висловлювання і аудиторії, до якої мовець звертається.

При наявності мовних факторів, які суперечать традиції, але мають значне поширення і є допустимими з погляду мовної системи доцільно застосовувати статистичний критерій, за яким, одержані результати (за умови правильного його застосування) можуть дати підстави для усвідомлення факту появи нової норми і її кодифікації як паралельної, також рекомендації щодо вибору одного з існуючих нормативних і кодифікованих варіантів [1]. На виникнення варіантів у вимові людей, які загалом володіють літературною мовою, впливають у першу чергу соціальні фактори: приплив сільського населення до міста, або віддаленість впливових культурних центрів, масове засвоєння літературної мови іншомовним населенням тощо. Тому саме для цих норм, засвідчене статистикою масове

поширення певних варіантів, може служити підставою для кодифікації цих варіантів. Статистичний критерій слід враховувати при дослідженні лексичних, фонетичних, граматичних норм. Але при оцінці результатів необхідно враховувати загальне поширення окремих слів, словосполучень (зумовлене масовим чи іншомовним впливом), особливо, коли вони виразно суперечать мовній системі. В Україні при статистичному обстеженні фактів української мови неминуче виникають труднощі, пов'язані з фактичною двомовністю значної частини населення.

У складній справі кодифікації не слід нехтувати й іншими критеріями: критерієм мовної традиції, формально-логічним критерієм, естетичним критерієм та ін. З приводу нормативності певного мовного факту естетичний критерій має виразний соціальний характер: гарна мова протиставляється мові “некультурній”, жаргонній або надмірно вишуканій; економії мови, а також територіальний і соціальний, що відіграють важливу роль у формуванні мовної культури в українсько-російському мовному середовищі. Соціальний момент в естетичній оболонці залишається важливим і для нашого часу, оскільки естетична оцінка тексту і окремих його елементів здійснюється з погляду функціональної доцільності і ситуативної виправданості і залежить здебільшого від стилю мовлення. Ми захоплюємося не тільки змістом, а й одержуємо естетичну насолоду, коли читаємо художні твори. Гармонійність, логічна стрункість текстів, точність у передачі думок, економічність у вживанні мовних засобів повинні стати зразками для студентів-філологів на шляху удосконалення їхньої мовленнєвої культури.

У становленні норм літературної мови необхідно звернути особливу увагу на соціальний критерій. Як відомо, вибір мовної норми пов'язаний із соціальним протиставленням існуючих норм, тому що “виражаючи оцінку мовлення, мовець не тільки ставить факт мовлення у світле поле свідомості (і своє, і того, хто слухає), але – що має важливе значення для культури мови – називає дану оцінку іншим мовцям”. Якщо в полі свідомості знаходяться не всі мовні варіанти, то такий критерій нормативності, як соціальна оцінка, використовується в усіх випадках хитання норми. “Мовний засіб буде відповідати своєму соціальному значенню тільки в тому випадку, якщо всі її елементи будуть сприяти найбільш легкому і швидкому спілкуванню”. Справа в тому, що відхилення від літературної норми майже так само заважає мовному спілкуванню, як і неграмотне письмо. Це пояснюється тим, що під час сприймання усного мовлення ми не фіксуємо увагу на її звуковій стороні, а безпосередньо сприймаємо зміст. “Між тим відхилення від стандартної літературної вимови відволікає слухача від змісту, примушуючи звертати увагу на зовнішню звукову сторону мовлення і тим самим це є перешкодою на шляху розуміння, на шляху мовного спілкування” [5]. Необхідність норми, перш за все, пов'язана з інтелективною функцією мови. Єдність вимови покликана підтримувати прозорість мовного знака, забезпечувати сприйняття змісту мовлення не привертаючи уваги до його оформлення. З цієї точки зору, оцінці повинні, можливо, підлягати всі мовленнєві варіанти, які мовець здатний сприйняти як різні і які неоднаково звичні для нього за певних умов.

Інтелективні завдання мовлення – не єдині. Існують також конкретні прояви норми, що не тільки пояснюються через зв'язок з інтелективною функцією мови, але й вступають у протиріччя з очікуваними наслідками цього зв'язку: поблажливе ставлення суспільства до помилок в усному мовленні погано поєднуються з намаганням підпорядкувати всі мовленнєві засоби передачі повідомлення без перешкод з прагненням до певної прозорості мовного знака, тим більше, що помилки утруднюють сприймання повідомлення.

Необхідно розрізняти норми “постійні” (групові соціальні) й “змінні” (стилістичні), але це розрізнення суттєве з точки зору окремих мовців і несуттєве з точки зору суспільства в цілому. Бувають випадки, коли індивід володіє тільки частиною змінних норм чи однією з них, користуючись нею як постійною під час спілкування. Норми “постійні” можуть розглядатися як змінні за умови, якщо враховувати, що для кожного мовця існує можливість користуватися різними груповими нормами. Інакше, “площина диференціації за типами діяльності соціального колективу”, що дає варіанти функціональних стилів, і “площина

диференціації за соціальними групами людей, їх суспільними шарами” можуть поєднуватися. Отже, норми літературної мови безперечно пов’язані зі здатністю мови позначати приналежність мовця до певної соціальної групи, і варіювання їх, обумовлені “різноманітними діями на мову, йдуть із соціального колективу” [5, с.347].

У зв’язку з тим, що властивість норми другого типу визначається їх соціально значимим протиставленням, то треба очікувати більшого усвідомлення цих норм порівняно з нормами першого типу. Проявом усвідомлення норми можна вважати випадки прямих оцінок окремих форм як “своїх”, так і “чужих” як тих, що відповідають чи не відповідають стосункам між мовцями в момент мовлення. Найважливішим наслідком усвідомлення норм другого типу є їх значна суворість порівняно з нормами першого типу, що нерідко трактується як неповне відображення їх у свідомості носія мови. Але з цим положенням не можна погодитися, якщо воно не стосується норми в цілому. З урахуванням проведеного вище розрізнення типів норми, необхідно говорити скоріше про слабе усвідомлення норми, що визначається інтелективною функцією й про повне відображення у свідомості мовця норм, пов’язаних зі здатністю мови служити символом соціальної єдності колективу. Цим визначається можливість і необхідність застосування соціальних оцінок як критерію нормативності, цим же встановлюються і межі використання даного критерію щодо норм другого типу.

Отже, у зв’язку зі складністю самого поняття літературної норми та її змінністю цілком природно існує багато критеріїв літературної норми, які в ідеалі повинні застосовуватися комплексно. Але складність норми, її специфічні особливості на різних мовних рівнях, їх зв’язок з історичним розвитком певної мови, залежність від різноманітних чинників, зокрема й таких, як мовна політика держави, зумовлюють той факт, що на перший план висуваються лише окремі критерії нормативності.

Усі критерії норми є абсолютними й однозначними, вони змінюються, модифікуються залежно від мови та умов її функціонування, а також типу норми. Усе це й викликає потребу врахування критеріїв нормативності у процесі удосконалення культури мовлення майбутніх учителів-словесників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М.: Просвещение, 1975.
2. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К.: Наукова думка, 1978.
3. Демченко В.М., Голобородько Я.Ю. Нариси з історії дослідження білінгвізму в Україні: Навчальний посібник. Ч.І. – Херсон, 1997.
4. Кононенко В.И. Синтаксическая норма и ее варианты // Культура русской речи в национальных республиках. – К.: Наукова думка, 1984.
5. Никольская Л.Б. Синхронная социолингвистика. Теория и проблемы. – М.: Наука, 1976.

УДК 372.461:81’373,311

Олексенко В.П., Волошин О.В.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЕМОЦІЙНОГО МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

Переоцінювання цінностей, що відбувається на початку нового століття і тисячоліття в Україні, коли закладаються підвалини державності нового типу, особливо впливає на процес людського спілкування.

Такий стан справ вимагає якісно нового підходу у підготовці молоді до життя. Орієнтиром змісту освіти стала спрямованість на розвиток особистості [3: 109].

Сформуванню всебічно розвиненої багатой особистості неможливо без оволодіння мовою, як засобом спілкування, мислення, пізнання, самоствердження у суспільному житті. У зв’язку з цим особливо актуальною є проблема виховання мовної особистості, проблема